

UOT 792.03

ƏLƏKBƏR QASIMOV*

NAXÇIVAN TEATRINDA MÜHARİBƏ MÖVZULU
ƏSƏRLƏRİN SƏHNƏ TƏCƏSSÜMÜ (1918-2018)

Məqalədə Xalq Cümhuriyyəti dövründə Azərbaycanın qədim sənət ocaqlarından biri olan Naxçıvan Teatrının inkişafı və çiçəklənməsindən geniş bəhs edilir.

Burada eyni zamanda 1918-ci ildə Naxçıvanda olan Türk Ordusunun əfsanəvi komandanı Kazım Qarabəkir paşanın yerli teatra qarşı marağı və qayğısı, onun yaradıcı heyətilə sıx əməkdaşlığı, o illərdə Hüseyn Cavidin də Naxçıvan Teatrı ilə yaradıcılıq əlaqələri də hərtərəfli işıqlandırılır.

Daha sonra Böyük Vətən Müharibəsi dövründə və qələbədənsonrakı dinc quruculuq illərində bu mövzuda səhnəyə qoyulan tamaşalar haqqında ətraflı məlumat verilir.

Məqalədə həmçinin müstəqillik dövründə də müharibə mövzusunda hazırlanmış tamaşalardan da söhbət açılır.

Açar sözlər: Naxçıvan Teatrı, Hüseyn Cavid, Böyük Vətən Müharibəsi, tamaşa, səhnə, rejissor, rəssam

1918-ci il Azərbaycanın tarixinə qara və qırmızı rəqəmlərlə yazıldı. Həmin ilin əvvəllərində Bakıda və Azərbaycanın digər bölgələrində, o cümlədən Naxçıvanda ermənilərin və rusların daşnak - bolşevik birləşmələri tərəfindən həyata keçirilən soyqırım, talan və dağıntılar, qarət və yanğınlar nəticəsində xalq görülməmiş dəhşətlərlə, faciələrlə üzləşdi.

1918-ci ilin iyununda daşnak Andronikin başçılığı ilə erməni quldurlarının Naxçıvan torpaqlarına vəhşicəsinə hücumları başlandı. Onlarla kəndi dağıdıb talan edən, yandıraraq viranə qoyan daşnaklar görünməmiş vəhşiliklə qadınlara, qızlara, körpələrə və südəmərlərə belə acımadan bütün kənd əhalisini qılıncdan keçirir, güllələyir, diri-diri yandırırılar.

Belə bir vəziyyətdə Naxçıvan şəhərində də normal həyat pozuldu və şübhəsiz ki, bir sıra təşkilatlar kimi, teatr da öz fəaliyyətini dayandırmaq məcburiyyətində qaldı. Naxçıvan Milli Komitəsi Türkiyə ilə əlaqələri daha da genişləndirməyə qərar verdi.

Demək olar ki, Şərurdan Ordubadadək bütün Naxçıvan ərazisinin işğala, əhalinin isə kütləvi soyqırıma məruz qalması təhlükəsi yaranmışdı. Yerli camaatın qəhrəmancasına müqavimətinin tükənmək üzrə olduğu bir məqamda komandan Kazım Qarabəkir paşanın başçılığı altında şanlı Türk Ordusu sərhəddi keçərək Naxçıvan əhalisinə yardıma yetişdi. Xilas-kar ordu qısa bir zamanda quldur daşnak dəstələrini darmadağın edərək Naxçıvan ərazisini onlardan təmizlədi. Xalq rahat nəfəs aldı və öz dinc yaşayışını bərpa etdi.

O zaman Bakıda yaşayan və burada müəllimlik edən Hüseyn Cavid 1918-ci ilin məlum mart hadisələri zamanı daşnaklar tərəfindən həbs edilmiş və bir müddətdən sonra xoşbəxt bir təsadüf nəticəsində azad olunub, İrandan keçərək Naxçıvana gəlmişdi. Yerli ziyalılar arasında böyük nüfuz malik olan və artıq görkəmli şair və dramaturq kimi tanınan Hüseyn Cavidin doğma şəhərinə gəlişi xüsusilə Naxçıvan Teatrının və "Rüşdiyyə Məktəbi"nin kollektivləri tərəfindən böyük sevinclə qarşılandı. Hüseyn Cavid Naxçıvan Teatrının "El güzgülü" adı altında fəaliyyət göstərən yaradıcı heyətilə tez-tez xüsusi görüşlər keçirir, milli ruhlu pyeslərin tamaşaya hazırlanmasını tövsiyə edirdi; belə pyeslərin əldə olunmasında onlara lazımi köməklik göstərirdi.

Həyat öz axarı ilə davam etməyə başladı. O dövrdə Araz-Türk Cümhuriyyətinin qurulmasında böyük xidmətləri olan Kazım Qarabəkir paşa Naxçıvanda mədəniyyətin, maarifin də

çiçəklənməsinə öz töhfəsini verməyə çalışırdı. Bacarıqlı bir sərkerdə və təşkilatçı olmaqla yanaşı istedadlı bir şair, skripkaçı və rəssam olan K.Qarabəkir paşa Naxçıvanda teatr olduğunu bilən kimi Hüseyn Cavidin bilavasitə yardımını ilə yenidən fəaliyyətini bərpa eləyən “El güzgüsü”nün üzvlərilə tanış olur.

“El güzgüsü”ndəki növbəti ədəbi yığıncaqda Kazım bəy tərəfindən Naxçıvan Teatrının fəaliyyətini yenidən canlandırmaq təklifi irəli sürülür. Bu təklif böyük sevinc və rəğbətlə qarşılır. K.Qarabəkir paşa türk ordusunun tarixi qəhrəmanlığından bəhs edən Namiq Kamalın “Vətən və ya Silistrə” əsərinin tamaşaya qoyulmasını tövsiyə edir və teatrın rejissoru Rza Təhmasibdən, rəssamı Bəhrüz Kəngərliyə razılıq alaraq həmin tamaşanın hazırlanmasına köməkliyi öz öhdəsinə götürür. Tamaşanın ərsəyə gəlməsində Hüseyn Cavid də yaxından iştirak edir.

XIX əsrdə Krım müharibəsi zamanı Türkiyə üçün mühüm strateji əhəmiyyət daşıyan Silistrə qalasının qəhrəmancasına müdafiəsini əks etdirən bu tamaşa ilk dəfə Naxçıvan Teatrında 1918-ci il sentyabrın 25-də nümayiş etdirilir” (3, s. 11)/

Tamaşadan əvvəl Rza Təhmasib pərdə önünə çıxaraq Naxçıvanın xilasını, burada maarif və mədəniyyətin dirçəlişini, xüsusilə də Naxçıvan Teatrının bərpası üçün Kazım Qarabəkir paşaya bütün naxçıvanlılar adından dərin minnətdarlığını bildirmiş “Vətən və ya Silistrə” tamaşasının ərsəyə gəlməsində paşanın yorulmaz fəaliyyətindən söhbət açmışdır. Sonra “Rüşdiyyə Məktəbi”nin şagirdləri səhnəyə çıxmış, həzin türk musiqisinin müşayiətilə paşanın şeirlərini söyləmişlər.

“Şagirdlərdən Lətif Hüseynzadə dəstədən irəli çıxıb yoldaşları adından məktəblərinə Kazım Qarabəkir paşanın adının verilməsini təklif etmişdir. Bundan sonra bütün salondakılar ayağa qalxaraq bu təklifi sürəkli alqışlarla qarşılamışlar. Birinci sırada, Hüseyn Cavid, Rəhim xan, Cəfərqulu xan və digər rəsmi şəxslərlə əyləşmiş Kazım bəy üzünü salona çevirərək hamıya dərin təşəkkürünü bildirmişdir” (6, s. 330)

Sonra “Vətən və ya Silistrə” tamaşası göstərilmişdir. Çox uğurla keçən ilk tamaşa dəfələrlə alqışlanmış, tamaşaçılar böyük ruh yüksəkliyi və xoş təəssüratla teatrdan ayrılmışlar. İlk tamaşada əsas rolları Həsən Səfərli, Mirhəsən Mirişli, Rza İsfəndiyarlı, Əli Xəlilov ifa etmişlər. Yaradıcı heyəti böyük sevincə təbrik edən Hüseyn Cavid “Vətən və ya Silistrə” tamaşasının gənclərin vətənpərvərlik tərbiyəsində böyük əhəmiyyət daşıyacağını qeyd etmişdir. Müvəffəqiyyətlə keçən ilk tamaşadan sonra teatrın bütün kollektivinin, Hüseyn Cavid başda olmaqla ziyalıların və teatrsevər gənclərin də iştirak etdikləri müzakirə zamanı K.Qarabəkir paşa çıxış edərək bildirmişdir ki, bir hərbiçi kimi o, müharibənin nə demək olduğunu çox gözəl bilir və müharibələrə kəskin nifrət bəsləyir, eyni zamanda müharibə əleyhinə yeni-yeni əsərlərin yazılmasını və imkan daxilində səhnəyə qoyulmasını istəyir. Paşa burada qeyd etmişdir ki, Cavid əfəndi hazırda bu mövzuda “İblis” adlı yeni pyes üzərində işləyir və bu mənzum əsərin bəzi parçaları ilə müəllif onu tanış etmişdir. Kazım bəy bu əsərə tezliklə səhnə həyatı verilməsi arzusunda olduğunu da bildirib öz köməyini əsirgəməyəcəyini açıqlamışdır.

Bu tamaşadan sonra yenə də K.Qarabəkir paşanın təşəbbüsü ilə Namiq Kamalın “Zavallı uşaq” əsəri tamaşaya qoyulmuşdur. Qısa müddət sonra isə Naxçıvan Teatrında Hüseyn Cavidin təşəbbüsü ilə Əbdülhaqq Hamidin “Əşbər” adlı mənzum əsəri tamaşaya hazırlanır. Əsərdə Hindistanın Pəncab vilayətinin hökmdarı olan Əşbərin öz xalqı ilə birgə Makedoniyalı İskəndərin işğalçı yürüşünə qarşı apardığı müharibədən bəhs edilir (3, s. 8)

1919-cu ilin yayında hamının intizarla gözlədiyi “İblis” pyesini yenidən tamamlayan H.Cavid əsərin ilk oxunuşunu Naxçıvan Teatrında keçirir. Kollektiv tərəfindən böyük ruh yüksəkliyi və rəğbətlə qarşılanan bu pyesin müzakirəsindən sonra Hüseyn Cavid əsər üzərində bir daha işləyəcəyini, bəzi əlavə və düzəlişlər edərək onu yenidən məhz bu kollektivə təqdim edəcəyini bildirmiş, pyesə ilk səhnə həyatının da Naxçıvanda verilməsini arzulamışdır.

Lakin qeyd etmək yerinə düşər ki, 1920-ci ilin aprelində baş vermiş siyasi hadisələr – hakimiyyət dəyişikliyi səbəbindən əsərin ilk dəfə tamaşaya qoyulması Azərbaycanda deyil, həmin ilin payızında Aşqabadda gerçəkləşmişdir (1, s. 19).

Birinci Dünya müharibəsindən sonra imzalanmış “Mudros müqaviləsi”nin şərtlərinə əsasən ölkədən kənarında olan Türkiyə qoşunlarının geri çağırılması səbəbindən Kazım Qarabəkir paşanın da İstanbula getmək məcburiyyətində qalması onun Naxçıvan Teatrında gələcək planlarının gerçəkləşməsinə imkan vermədi. 1918-ci il noyabrın 1-də bütün Naxçıvan əhli, o cümlədən teatrın kollektivi böyük türk oğlunu, görkəmli sərkərdə və ziyalıni Şəhər Dəmiryol Vağzalından böyük bir məhəbbət və nisgillə yola saldı. Qatar onu həmişəlik olaraq Naxçıvandan aparsa da, Kazım bəy ömrünün sonuna kimi bu torpağı daim xoş xatirələrlə anmışdır.

1918-ci il noyabrın əvvəllərində Türkiyənin ordu hissələrinin çıxmasından istifadə etmək istəyən daşnak quldurları yenidən Naxçıvan ərazisinə soxulmağa cəhdlər göstərməyə başladılar. Lakin yenicə yararadılmış Araz-Türk Cümhuriyyətinin ordusu düşməyə layiqli cavab verdi. Dekabr ayının ortalarında qərb istiqamətindən Naxçıvana hücum keçən ermənilərlə əsl müharibə başlandı. Bir neçə gün davam edən bu vuruşmada daşnak dəstələri darmadağın edilərək geri oturduldu və Araz-Türk Cümhuriyyətinin sərhədlərindən xeyli uzağa qovuldu.

Bu böyük və şanlı qələbə münasibətilə Naxçıvan Teatrının binasında dekabr ayının 17-də möhtəşəm konsert təşkil olunmuş və həmin gecədə vətənpərvər ruhlu şeirlər səslənmiş, səhnəciklər göstərilmiş, nəğmələr oxunmuş, rəqslər və xalq mahnıları ifa olunmuşdur. Bu konsertdən toplanan vəsaitdən əsgər və zabitlərə pul paylanmış, hədiyyələr alınmış, onlar üçün ziyafətlər təşkil olunmuşdur.

Azərbaycanda artıq möhkəm addımlarını atan demokratik respublikanın müstəqillik, vətənpərvərlik və millilik ab-havası Naxçıvanda da hiss olunurdu. 1919-cu ildən başlayaraq burada maarif və mədəniyyət demək olar ki, yeni bir mərhələyə qədəm qoyur, bu tipli müəssisələrin sayı get-gedə artmağa başlayır. Müxtəlif məktəblərin nəzdində olan dram dərnəkləri öz fəaliyyətlərini genişləndirir, Naxçıvan Teatrı isə vətənpərvər ruhda əsərlərin sayını artırmaqla, milli vətənpərvərlik şüurunun formalaşması naminə belə pyeslər üzərində işi daha da gücləndirirdi. 1919-cu ildə Naxçıvan Teatrı Kazım Qarabəkir paşanın “Türk yılmaz” adlı şeirlər toplusu əsasında müxtəlif səhnəciklərdən ibarət eyniadlı tamaşa hazırlamışdır.

1920-ci ilin əvvəlindən başlayan ictimai-siyasi proseslər nəticəsində “...1920-ci ilin fevralında Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti hökumətinin nümayəndələri Naxçıvanı tərk etməyə məcbur oldular. Naxçıvanda hərbi-siyasi vəziyyət xeyli mürəkkəbləşdi. Naxçıvan əhalisinin misilsiz qəhrəmanlığı sayəsində Şərur, Ordubad, Naxçıvan (şəhər – Ə.Q.) torpaqları 1920-ci ilin ortalarına doğru tamamilə erməni daşnaklarından təmizləndi” (2, s. 15).

1920-ci ilin iyulunda Naxçıvan diyarında sovet hakimiyyəti bərqərar oldu. 1923-cü ildə Naxçıvan Teatrına “dövlət” statusu verilməklə bu qədim sənət ocağı Dövlət Dram Teatrı adlandı. Lakin 1920-ci ildən 30-cu illərin sonunadək müharibə mövzulu pyeslər deyil, xalq qəhrəmanlarından, xalq hərəkətindən bəhs edən, eyni zamanda vətənpərvərlik ruhu aşılayan əsərlər repertuarda əsas yer tutmuşdur.

1939-cu ildə Naxçıvan Teatrı Şeynin və Tur qardaşlarının “Üzləşdirmə” əsərinə müraciət edir. Teatrın aktyoru Əli İmanovun tərcümə etdiyi pyesdə iki dünyanın – sosializm və faşizmin üz-üzə gəlməsindən və ikincinin mütləq məhvə doğru sürüklənəcəyindən bəhs olunurdu. Aviazavodun direktoru, əslində isə Hitler Almaniyasının casusu İvanov rolunu İsa Musayev, həkim Veranı Rüksarə Ağayeva, müstəntiq Lartsevi Rza Məmmədzadə, Paveletskini Mirhəsən Mirişli, Lavrenkonu Əli İmanov, doktoru Rza İsfəndiyarlı, Xartanovu Abbas Quluyev məharətlə ifa etmişlər. Tamaşanın quruluşunu Səməd Mövləvi, səhnə tərtibatını Şamil Qaziyev vermişdi (4, s. 77). 1940-1941-ci il mövsümündə teatrın repertuarını əsasən Yusif Yulduz, Həsən

Ağayev, Səməd Mövləvi, İbrahim Həməzəyev, İsa Musayevin quruluş verdikləri tamaşalar təşkil edirdi. Bu dövrdə teatrın baş rəssamı Şamil Qazıyev idi.

1941-ci ilin iyununda başlanan Böyük Vətən Müharibəsi bütün ölkədə və respublikada olduğu kimi Naxçıvanda da dinc həyatı pozdu. Bu dəhşətli müharibə dörd il Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının da yaradıcı fəaliyyətinə öz mənfi təsirini göstərmişdir. Müharibənin ilk günlərindən teatrın əsas və yardımçı tərkibinin aktyorlarından Rza Bacıoğlu (Məmmədov), Firudin Sultanov, Abbas Quluyev, Tələt Nəcəfov, Ağabala Məmmədov, Mirələsgər Seyidov və başqaları, eləcə də texniki heyətdən bir neçə nəfər, ümumiyyətlə, 15-ə qədər işçi cəbhəyə getdi. Teatrda qalan yaradıcı heyət və kollektivin digər qismi arxa cəbhədə - doğma səhnədə, həmçinin yerli hərbi hissələrdə, hospitallardakı döyüşçülər qarşısında, istehsalat müəssisələrinin və kənd təsərrüfatının zəhmətkeşləri qarşısında özlərinin fədakar fəaliyyətlərini davam etdirirdilər. Müharibənin ilk aylarında səfərbər olunmuş briqadalar şəklində işləyən teatrın truppası əsasən arxa cəbhənin möhkəmləndirilməsinə, düşmənin – alman faşistlərinin ifşa olunmasına, qələbəyə inama və yüksək vətənpərvərlik hissələrinin aşılmasına həsr olunmuş səhnəciklər, Azərbaycan xalqının qəhrəmanlıq tarixini, döyüşkənlik ruhunu əks etdirən tamaşalardan parçalar hazırlayıb göstərirdi.

Qədim sənət ocağının aktyorları bu dövrdə yeni formada çıxışlar etməyə alışmışdılar. Onlar da müharibə dövrünün tələblərinə uyğunlaşaraq aktual mövzulu səhnəciklərin ifası zamanı bəzən gözlənilmədən, bədahətən, həm də yerinə düşən sözlər işlədir, cümlələr qurur və onlara da uyğun hərəkətlər edirdilər. 1941-ci ilin dekabrında Mir İbrahim Həməzəyev Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının direktoru və baş rejissoru təyin edildi.

Təbii və qanunauyğun olaraq bu vaxt teatrın əsas qayğılarından biri repertuarı vətənpərvərlik və qəhrəmanlıq hissələri aşılamanı dəyərli pyeslərlə zənginləşdirmək idi. Bütün sovet teatrları kimi Naxçıvan Teatrının kollektivi də xalqımızın tarixi qəhrəmanlıq həyatını əks etdirən əsərlərə yenidən müraciət etdi.

Keçmiş SSRİ məkanında olan bütün teatrlar kimi Naxçıvan Teatrı da bu dövrdə müəyyən çətinliklərlə, çıxılmaz vəziyyətlərlə üzləşsə də, Vətən qarşısında, xalq qarşısında vəzifəsini namusla, şərəflə yerinə yetirmək üçün daha böyük fədakarlıqla işləməyə başladı. Teatrda qalanlar, zamanın tələbinə uyğun, briqadalara bölünərək hərbi xəstəxanalarda, çağırış və təşviqat məntəqələrində, döyüşçülər arasında, eləcə də əmək adamları qarşısında çıxış etməyə başladılar. 1942-ci ildə teatrın nəzdində yaradılmış üç bədii təşviqat briqadasına Səməd Mövləvi, Mirhəsən Mirişli və Firuzə Əlixanova başçılıq edirdilər.

Bir qədər sonra milli dramaturgiyamızda yaranan müharibə mövzulu pyeslər – Abdulla Şaiqin “Vətən”, Zeynal Xəlilin “İntiqam”, Məmmədhusəyn Təhmasibin “Aslan yatağı”, Rəsul Rzanın “Vəfa”, Qurban Musayevin “Şərqi qalası” (“Arsenal”) kimi qəhrəmanlıq və vətənpərvərlik ideyali əsərləri teatrın repertuarına daxil oldu. Kollektiv fədakarcasına, cəfəkeşliklə çalışırdı.

Azərbaycan SSR Ali Soveti Rəyasət Heyətinin 17 iyun 1943-cü il tarixli Fərmanı ilə hərbi hissələrdə bədii xidmət işini yaxşı təşkil etdiklərinə və Azərbaycan incəsənətinin inkişafında xidmətlərinə görə bir qrup sənətkarla birlikdə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının aktyorlarından Mir İbrahim Həməzəyev, Səməd Mövləvi, İsa Musayev, Əyyub Haqverdiyev Azərbaycan SSR əməkdar artisti fəxri adına layiq görüldülər.

1944-cü ildə isə döyüşçülər qarşısında səmərəli çıxışları nəzərə alınaraq teatrın aktyoru Mirhəsən Mirişliyə Naxçıvan MSSR əməkdar artisti fəxri adı verildi. Elə həmin il fevralın 5-də Azərbaycan KP Naxçıvan Vilayət Komitəsi və Naxçıvan MSSR Xalq Komissarları Soveti M.F.Axundov adına Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının 60 illik yubileyinin keçirilməsi haqqında qərar qəbul etdi. Teatrın yubileyilə əlaqədar 1944-cü ilin yayında istifadəyə verilmiş 500 yerlik

Yay Teatrına Cəlil Məmmədquluzadənin adı verildi. Azərbaycan Dövlət Dram Teatrının rejissoru, əməkdar incəsənət xadimi Səftər Turabov 1944-cü ildə Naxçıvan Dövlət Dram Teatrında Konstantin Simonovun “Bizim şəhərli oğlan” pyesinə quruluş vermək üçün yenidən buraya qayıdır. “Vətən oğlu” adı ilə tamaşanın məşqlərinə başlanılır. Lakin təəssüf ki, tamaşanın taleyi barədə tədqiqatdan bir nəticə hasil olmadı. Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının aktyoru kimi cəbhəyə yollanan Abbas Quluyev 1944-cü ildə göstərdiyi igidliyə görə Sovet İttifaqı Qəhrəmanı adına layiq görülmüş və qələbədən sonra Naxçıvana qayıdan kimi doğma teatrının direktoru vəzifəsinə təyin olunmuşdu. Qələbə ərəfəsində - 1945-ci ilin aprel ayından teatrda Nağı Nağıyevin “Polad” pyesi üzərində gərgin məşqlərə başlanıldı. “Nağı Nağıyev müharibədən əvvəl Naxçıvan Teatrında rəssam işləyib. Pyes müharibə mövzusunda həsr olunmuşdu. Müharibədə iştirak etdiyi üçün müəllifin... əsərdəki bədii təsvirləri, qurduğu süjet xətti, yaratdığı obrazlar real alınmışdı” (7, s. 144).

Quruluşçu rejissoru İsa Musayev, rəssamları Şamil Qaziyev və Əyyub Hüseynov, musiqi tərtibçisi Ənvər Hüseynov olan tamaşada rolları Ə.Məmmədov (Polad), A.Əliyev (Alman kapitanı), X.Qaziyeva (Şəfqət bacısı), Ə.Abbasov (Qüdrət), K.Hüseynov (Alman mayoru), R.Tumbullu (Vasili), F.Əlixanova (Xoşqədəm), A.Əliyev (Rəsul), Ə.Əhmədov (Saleh), R.İsfəndiyarlı (Qoca) ifa etmişdilər. “Polad” tamaşasının premyerası mayın 8-də olmuş və böyük rəğbətlə qarşılanmışdı.

Bu illərdə hazırlanan tamaşalar arasında K.Simonovun pyesləri daha çox uğur qazanmış və uzun müddət Naxçıvan Teatrının repertuarında olmuşdur. Müharibə yenicə qurtarsa da bu mövzu bütün teatrlar üçün, həmçinin ədəbiyyatda, kinoda, təsviri sənətdə və musiqidə ən aktual mövzu olaraq qalırdı. Məhz bu baxımdan dirçəliş dövrü tamaşalarında habelə rus dramaturgiyasından Konstantin Simonovun “Praqanın şabalıd ağacları altında” və “Rus məsələsi” A.Surkovun “Stalinqraddan uzaqlarda” böyük rəğbətlə qarşılanaraq Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının növbəti yaradıcılıq uğuru hesab olundu.

“Teatrın kollektivi 1946-cı ildə “Praqanın şabalıd ağacları altında” tamaşasını Moskva səfəri üçün hazırlamışdı. Əsərdə hadisələr Böyük Vətən Müharibəsinin son illərində, Çexoslovakiyada baş verir. Burada həmin vaxt sovet döyüşçülərinə Avropa xalqları tərəfindən bəslənən məhəbbət, hörmət və etimad təsvir olunurdu. Tamaşada Z.Həmzəyeva Bejenna, S.Mövləvi pan Paraxaska, M.Mirişli Pantyxin, X.Qaziyeva Maşa, K.Hüseynov Hofman rollarında çıxış edirdilər. Quruluşçu rejissor İsa Musayev eyni zamanda polkovnik Petrov rolunu ifa edirdi. Lakin naməlum səbəblərdən Moskva səfəri təxirə salınır. Buna baxmayaraq naxçıvanlı aktyorların ifasında həmin tamaşa demək olar ki, Azərbaycanın əksər bölgələrində uğurla nümayiş etdirilir.

Müharibədən sonra dünyada yaranmış iki sistem arasındakı qarşıdurma K.Simonovun digər əsərinin əsas mövzusunı təşkil edir. Eyniadlı pyes əsasında rejissor Səftər Turabovun quruluş verdiyi “Rus məsələsi” tamaşasında əsas obrazlar olan Makferson rolunda S.Mövləvi, Smit rolunda Ə.Məmmədov, Cessi rolunda Z.Həmzəyeva, Morfi rolunda Ə.Haqverdiyev, Haldi rolunda M.Mirişli, Quld rolunda K.Hüseynov, Qessler rolunda Y.Haqverdiyev iştirak etmişlər. Tamaşa haqqında “Şərq qapısı” qəzetində dərc olunmuş resenziyada belə bir qeyd də vardır: “Quvvətli yaradıcı heyətə malik olan Naxçıvan Dövlət Dram Teatrının hər hansı bir mürəkkəb əsərin öhdəsindən gəlməsi üçün hər cür imkanı və şəraiti vardır” (5, ss. 50-51).

1951-ci ildə teatr Böyük Vətən Müharibəsi mövzusunda daha bir əsərə - Novruz Gəncəlinin “Düşmənlər cəbhəsində” (“Düşmənlər içində”) adlı pyesinə müraciət etdi. Quruluşçu rejissoru Səməd Mövləvi, rəssamı Şamil Mustafayev, musiqi tərtibçisi Məmməd Ələkbərov olan tamaşanın premyerası dekabrın 17-də olmuşdur.

Düz iki il sonra daha bir eyniməzmunlu əsər – Vadim Sobkonun “İkinci cəbhə” adlı pyesi Ənvər Məmmədخانının tərcüməsində, yenə də Səməd Mövləvinin quruluşunda hazırlandı. Premyerası 1953-cü il dekabrın 27-də olan tamaşanın rəssamı Mustafa Məmmədov, musiqi tərtibçisi Məmməd Ələkbərov olmuşdur.

1964-cü il Naxçıvan Teatrının tarixində çox mühüm və əlamətdar bir hadisə olur. Teatr həmin ilin ayında şəhərin mərkəzində inşa olunmuş yeni, üçmərtəbəli, əzəmətli binaya köçürülür. Demək olar ki, 1964-cü ilin yanvar ayından Naxçıvan Teatrının profili rəsmi surətdə dəyişdirilmiş və ona “musiqili dram teatri” adı verilmişdi. Yeni binaya köçürüldükdən sonra isə teatr Cəlil Məmmədquluzadə adına Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatri adlandırıldı.

1967-ci ildə, bir il əvvəl təyinatla gəlmiş və teatrda ilk naxçıvanlı ali ixtisas təhsilli rejissor olan gənc Vəli Babayev eston dramaturqu Raymond Kauqverin “Ağır cəza” dramına quruluş verir. Gözəl aktyor ansamblı ilə çox uğurlu alınmış bu tamaşanın iyun ayının 29-da verilən premyerasında V.Babayev bildirmişdi ki, müharibə və insan problemini bəşəri rakursdan işıqlandıрмаğa və bir növ tarixi danışdırmağa çalışmışdır. Bu tamaşanın quruluşu Naxçıvan Teatrında eksperimental quruluşlardan biri idi. Belə ki, tamaşa epik teatr üslubu ilə - (səhnədə heç bir pərdə olmadan) kulislərsiz hazırlanmışdı.

1972-ci ildə müharibə mövzulu daha bir tamaşa Belorusiyanın xalq yazıçısı Andrey Makayonokun “Tribunal” tragikomedyası oldu. Böyük Vətən Müharibəsinin ilk illərində belorus xalqının alman fəşistlərinə qarşı apardığı aşkar və gizli mübarizədən bəhs edən bu pyesi N.Gəncəli dilimizə çevirmişdi. Premyerası martın 22-də olmuş tamaşa bir neçə gün anlaşıqla davam etmişdi.

Tamaşanın rejissoru Vəli Babayev, rəssamı Məmməd Qasimov, bəstəkarı Rəşid Məmmədov olmuşdu. “... Teatrın aparıcı və görkəmli aktyorlarının Firuzə Əlixanovanın (Polina), İbrahim Həməyəvin (komendant), Məmməd Quluyevin (Sirodeyev), Sofya Hüseynovanın (Nadya), Zəmfira Əliyevanın (Qalya), eyni zamanda gənc aktyorlardan Münəvvər Əliyevanın (Zina), Rövşən Hüseynovun (Volodko) oyunları təsirli və maraqlı idi; tamaşaçılar tərəfindən diqqətlə baxılırdı.

Əsərin qəhrəmanı isə on iki övlad atası Tereşkodur. O, kəndlərinin yaxınlığında gizli fəaliyyət göstərən partizan təşkilatının xüsusi tapşırığı ilə faşistlərin təklifini qəbul edərək kəndxuda təyin olunmağa razılıq verir. Kənd əhalisi və bütün ailə üzvləri – arvadı Polina, gəlini Nadya, qızları Qalya və Zina, oğlu Volodko Tereşkodan üz döndərərək onu satqınlıqda ittiham edirlər. Tereşkonu zorla kisəyə basıb ailə tribunalının qərarı ilə hava qaralan kimi onu buzlu çayda batırmaq qərarına gəlirlər. Axırının çatdığını hiss edən və tapşırığın iflasa uğradığını görəndə Tereško gizli sirri arvadına açaraq onu partizanların yanına göndərir. Hava qaralanda özünü evə çatdıran Polina sevincində Tereşkonu kisədən azad etmək əmri verir. Qızlar Tereşkonun ələyini açdıqları zaman dəhşətli partlayış eşidilir. Heç kim bir şey anlamasa da bir az əvvəl oğlunun təklidə ittihamlarına qulaq asan Tereško, onun üstünə qumbaraları bağlayaraq alman komendantlığına girdiyini anlayır və “Volodko!” deyərək fəryad edir. Tamaşa belə bir faciəvi sonluqla bitirdi” (5, ss. 89-90).

Teatrda bu mövzuda səhnəyə qoyulan, lakin zəif məzmunlu pyeslər sırasında daha birini qeyd etmək olar. Premyerası 1974-cü il martın 30-da olmuş Ə.Yusiflinin “Gözüm yollarda qaldı” tamaşası repertuarda cəmi bir il qala bilmişdi.

1975-ci ilin əvvəllərində Naxçıvan Teatri yenidən Sosialist Əməyi Qəhrəmanı, Lenin və Dövlət mükafatları laureatı Konstantin Simonov dramaturgiyasına, onun müharibə mövzusunda olan “Dördüncü” psixoloji dramına müraciət etdi. Bu dəfə Baxşı Qələndərli həmin əsəri “Onlar dörd nəfər idilər” adı ilə tamaşaya qoşdu.

“Pyesin əsas süjet xətti belədir: Ya faşizmi və müharibəni müdafiə etmək, yaxud nəyin

bahasına olursa olsun, onlara qarşı barışmaz və qəti mübarizə aparmaq. Müəllif tərəfindən “O” adlandırılan naməlum şəxs baş qəhrəmandır. O, faşizmlə müharibə zamanı əsir düşmüş, sonradan isə əsirlikdəki üç dostunun köməkliliklə oradan qaçmışdır. Müharibədən neçə illər keçsə də, O ləkəli vicdanla yaşamaqdadır. İndi Onun qarşısında müharibə əleyhinə xeyirxah işlər görmək vəzifəsi dayanır. Bu fəaliyyət isə ona mütəbər bir vəzifəsinin itirilməsi bahasına başa gələ bilər. Belə bir anda Onun daxili monoloqu eşidilir və əsirlikdən qaçdıqdan sonrakı həyatını əks etdirən hadisələr səhnədə canlanır. O, xilas yolu əzlərini fəda etmiş üç dostunun ittihamları altında yavaş-yavaş daxilən təmizlənilir və müharibəyə qarşı mübarizəyə qəti qərar verir.

İki hissədən ibarət olan bu dramı görkəmli teatrşünas Cabir Səfərov tərcümə etmişdi. Tamaşanın quruluşçu rəssamı M.Qasımov, musiqi tərtibçisi Ə.Məmmədov idi. Tamaşada İ.Musayev Teddi Frank, M.Quluyev Səs, R.Hüseynov Bondar, Ə.Məmmədov Vandekker, V.Babayev Qviççardi, S.Hüseynova Ketrin, Ə.Qardaşbəyov Cek Ueller, R.Cəfərxanova Qadın, İ.Bənəniyarlı İkinci pilot, Q.Ələkbərov Çarlz Hovard, İ.Abdullayev Şturman, V.Əsədov Dik, E.Şeyxov Ben rollarında çıxış etmişdilər. O obrazını respublikanın əməkdar artisti (sonralar xalq artisti) Aydın Şahsuvarov böyük məharətlə yarada bilmişdi. Məhz bu uğurlu roluna görə Azərbaycan Respublikasının Mədəniyyət Nazirliyi görkəmli aktyoru 1975-ci ilin avqust ayında Moskvaya – 10 günlük yaradıcılıq ezamiyyətinə göndərmişdi. Obrazda daxilən yaşamağı bacaran bu səhnə ustası teatr sənəti barədə müəyyən biliyə malik idi. Rusiyanın məşhur teatr islahatçısı K.S.Stanislavskinin “Gərək aktyorun təbiəti – təkcə psixoloji deyil, həm də fiziki təbiəti bütünlüklə rolun ixtiyarına verilsin” fikrinə haqq qazandıran Aydın Şahsuvarov yaratdığı dolğun səhnə obrazları ilə yaddaşlara həkk olundu, Naxçıvan Teatrının tarixində öz mövqeyini müəyyənləşdirdi” (5, ss 96-97). Alman faşizmi üzərində qələbənin 30 illiyinə həsr olunmuş “Onlar dörd nəfər idilər” tamaşasının premyerası 1975-ci il martın 19-da olmuşdu. Bu tamaşa haqqında “Şərq qapısı” qəzetindəki resenziyasında filologiya elmləri namizədi (indi elmlər doktoru, professor) Yavuz Axundov belə yazmışdı: “K.Simonovun “Dördüncü” əsərinin quruluşunu B.Qələndərli verərəkən tamaşanın ideyasının daha aydın olması üçün dolğun mizanlar, mənalı səhnələr yaratmışdır. Onun (rejissorun – Ə.Q.) ustalığı ondadır ki, belə mürəkkəb hadisələri bir şəxsin taleyi ilə bağlı şəkildə, yığcam süjet daxilində həll edə bilmişdir” (8).

Teatr 1976-cı ildə müharibə mövzusunda yeni bir pyesi - Həsən Elsevərin (Fətullayevin) “Alınmaz qala” əsərini repertuara daxil etdi. Bu tamaşa ilə yaradıcı heyət müasir gənclərə vətənpərvərlik, qəhrəmanlıq, humanizm duyğularını aşılamaq istəmişdi. Müharibə illərində Belorusiyanın təsvir olunduğu tamaşada bir neçə döyüş səhnələri də mövcud idi. “Alınmaz qala”da yaşlı və xarakterli obrazları aktyorlar təbii və inandırıcı boyalarla əks etdirməyə çalışmışdılar. Quruluşçu rejissoru B.Qələndərli, rejissoru V.Əsədov, quruluşçu rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı R.Məmmədov olan tamaşada əsas rolları V.Əsədov (Zəfər), S.Hüseynova (Lena), Z.Əliyeva (Valya), digər rolları M.Quliyev, Ə.Məmmədov, A.Şahsuvarov, Q.Ələkbərov, K.Hüseynov, İ.Abdullayev, T.Mövləvi, R.Hüseynov, Ə.Qardaşbəyov və başqaları ifa etmişlər. İlk tamaşa dekabrın 25-də olmuşdur.

Eyni mövzuda olan, lakin teatrın repertuarında çox az müddət yaşaya bilən digər tamaşa 1978-ci ildə Süleyman Rəşidin (Əliyev) “Canlı heykəl” pyesi əsasında hazırlandı. Onun da quruluşçu rejissoru B.Qələndərli idi. Quruluşçu rəssam M.Qasımov, musiqi tərtibçisi M.Ələkbərov olmuşdur. Mart ayının 15-də premyerası olan tamaşada əsas rollarda Z.Həmzəyeva (Anna İvanovna), N.Həmzəyev (Mahir), S.Hüseynova (Validə), S.Mirzəyeva (Valya) çıxış edirdilər. “Şərq qapısı” qəzetində C.Vəzirov və A.Haqqverdiyevin müəllifləri olduqları resenziyada “Canlı heykəl” tamaşasında aktyor ifasının maraqla baxılması, səmimi, təsiredici olması xüsusi vurğulanmışdı (9).

Naxçıvan DMD Teatrının Böyük Vətən Müharibəsi mövzusunda son müraciəti 1984-cü ildə Ə.Naibovun eyniadlı əsəri əsasında hazırlanmış “Mənim nəğməkar bibim” tamaşası oldu. Quruluşçu rejissoru V.Əsədov, rəssamı Y.Məmmədov, bəstəkarı R.Mirişli olan tamaşada baş rolu Z.Əliyeva (Mədinə), əsas rolları H.Ağasoy (Sadıq), O.Əsədov (Sadığın uşaqlığı), Y.Ramazanova, digər rolları M.Quluyev, Ə.Qardaşbəyov, T.Mövləvi, P.Məmmədova, R.Hüseynov, R.Cəfərxanova, N.Xuduyeva, K.Quluyev, Ş.Abutalıbov, M.Səfərov və digərləri ifa etmişdilər. Premyerası avqustun 24-də olan bu tamaşa 1985-ci ildə İrəvanda keçirilmiş “Böyük Vətən Müharibəsində qələbənin 40 illiyinə həsr olunmuş Ümumittifaq Teatr Festivalı”nda mükafatlayıq yerlərdən birini tutmuşdu.

Təəssüf hissilə qeyd olunmalıdır ki, müstəqillik illərində bu qocaman sənət ocağında Böyük Vətən Müharibəsi mövzusunda əsaslı surətdə müraciət olunmayıb. Hətta alman faşizmi üzərində qələbənin yubiley illərində - tərəqqipərvər bəşəriyyət tərəfindən böyük təntənə ilə qeyd olunan 50, 55, 60, 65, 70 və builki 75 illikdə belə buna cəhd edilməyib.

Lakin müharibə mövzulu əsərlərə Naxçıvan Dövlət Musiqili Dram Teatrında müstəqillik dövründə də müraciət hər zaman davam etdirilmişdir. 2000-ci ilin repertuarında H.Cavidin “Topal Teymur” pyesi özünə yer tapa bildi. Bu əsər Naxçıvan Teatrının səhnəsində ilk dəfə tamaşaya qoyuldu. Əsas yaradıcı heyəti Kamran Quliyevdən (quruluşçu rejissor), Səyyad Bayramovdan (quruluşçu rəssam), Şəmsəddin Qasimovdan (bəstəkar) ibarət olan tamaşanın premyerası həmin il dekabrın 30-da oldu. Rollarda K.Quliyev (Teymur), N.Xuduyeva (Dilşad), S.Canbaxşiyev (Orxan), E.Kərimova (Almaz), V.Rzayev (Şair Kirmani), S.Abbasova (Olqa), V.Rəcəbli (Sabutay), D.Xəlilov (İldırım Bəyazid), Y.Ramazanova (Meliça), Ş.Abutalıbov (Cücə) və başqaları çıxış etmişlər.

2002-ci ildə N.Həsənzadənin “Pompeyin Qafqaza yürüşü” dramı quruluşçu rejissorlar Mərahim Fərzəlibəyov və Kamran Quliyev tərəfindən tamaşaya qoyuldu. Rəssamı Ə.Axundov, musiqi tərtibçisi V.Əliyev olan tamaşanın premyerası aprelin 16-da oldu. Əsas rollarda R.Xudiyev (Çar Uruz), R.Cəfərxanova (Məlik Aydan) və K.Quliyev (Qney Pompey) iştirak etmişlər. 2003-cü ildə isə teatrın baş rejissoru Kamran Quliyev “İblis” faciəsini tamaşaya qoydu. Quruluşçu rəssam Əbülfəz Axundov, bəstəkar Şəmsəddin Qasimov idi. Əsas rolları H.Ağasoy (İblis), X.Hüseynov (İxtiyar şeyx), G.Qurbanova (Xavər), R.Xuduyev (Arif), E.Kərimova (Rəna), K.Quliyev (Elxan), Y.Allahverdiyev (İbn Yəmin) ifa etdikləri tamaşanın premyerası iyulun 10-da olmuşdur.

2017-ci ildə, H.Cavidin 135 illik yubileyi münasibətilə teatr “İblis” faciəsini yeni quruluşda tamaşaçılara təqdim etdi. Quruluşçu rejissoru K.Quliyev, rejissor H.Cavanşirqızı, quruluşçu rəssam Ə.Axundov, musiqi tərtibçisi İ.Əhmədov olan bu tamaşada xalq artisti Rza Xudiyev özünəməxsus İblis ifa edir. Arif rolunda gənc aktyor Səyyad Məmmədov çıxış edir. Tamaşa bu gün də teatrın repertuarındadır.

ƏDƏBİYYAT

- 1.Azərbaycan teatrının salnaməsi. İkinci hissə (1920-1930) . Tərtibçi Məmmədli Q. Bakı: Yazıçı, 1983, 299 s.
- 2.Hacıyev İ.M. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin daxili və xarici siyasətində Naxçıvan. AMEA Naxçıvan Bölməsinin “Xəbərlər”i, № 3, 2017.
- 3.Hüseynzadə L.T. Naxçıvan Teatrı tarixindən. Bakı: Qarant, 2003, 64 s.
- 4.Xəlilov Ə.T. Naxçıvan Teatrının tarixi. Bakı: Azərbaycan Teatr Cəmiyyəti, 1964, 93 s.
- 5.Qasimov Ə.M. Naxçıvan Teatrında tərcümə əsərlərinin tamaşaları (1883-2013). Bakı: AFpoliqrAF, 2016, 176 s.
- 6.Məmmədova G.M. Qarabəkir əfsanəsi (Sənədli roman). Bakı: Zaman, 2001, 487 s.

7. Rəhimli İ., Vəzirov C. Naxçıvan Teatrı (1883-2008). Bakı: Aspoliqraf, 2008, 352 s.

8. “Şərq qapısı” qəzeti. 19 aprel 1975-ci il.

9. “Şərq qapısı” qəzeti. 31 mart 1978-ci il.

**AMEA Naxçıvan Bölməsi
sənətsünaslıq üzrə fəlsəfə doktoru, dosent
email: elekber.qasimov@mail.ru*

Alakbar Gasimov

STAGE IMPROVEMENT OF WAR THEM WORKS IN NAKHCHIVAN THEATER (1918-2018)

This article deals with the development stages of the Nakhchivan Theatre one of the ancient art hearth of Azerbaijan, during the People Republic.

In this article it is also mentioned that the legendary army commander of Turkey Kazim Garabakir pashas interest and care to the local theatre, and his close co-operation with creative staff, in Nakhchivan in 1918, the repertoire was researched thorough information was given about playing performances at that time at the Nakhchivan Theatre and during this years work relations was elucidated with the theatre of Huseyn Javid.

Keywords: *Naxçıvan Teatrı, Hüseyn Cavid, Böyük Vətən Müharibəsi, tamaşa, səhnə, rejissor, rəssam*

Алекбер Гасымов

СЦЕНИЧЕСКИЕ ВОПЛОЩЕНИЯ ПРОИЗВЕДЕНИЙ НА ТЕМЫ ВОЙНЫ В НАХЧЫВАНСКОМ ТЕАТРЕ

В статье рассказывается о развитии и процветании Нахчыванского театра, одним из древнейших очагов искусства Азербайджана в годы Демократической Республики. Одновременно здесь всесторонне освещается интерес и забота местному театру, тесное сотрудничество с творческим составом легендарного командарма Турецкой Армии Кязима Гарабекир паши, который в 1918 году находился в Нахчыване, а также в те годы творческие связи Гусейна Джавида с Нахчыванским театром. Потом дается информация о спектаклях по этой теме, поставленных во времена Великой Отечественной войны и в годы возрождения после победы.

В статье говорится также о спектаклях, подготовленных в годы независимости на темы войны.

Ключевые слова: *Нахчыванский театр, Гусейн Джавид, Великая Отечественная война, спектакль, сцена, режиссер, актер*

(AMEA-nın müxbir üzvü Ərtegin Salamzadə tərəfindən təqdim edilmişdir)

Daxilolma tarixi: İlk variant 09.10.2020

Son variant 10.11.2020